

Filozofia, nazwa *filozofia* jest greckim wyrazem powstałym ze złożenia *fileo* + *sophia* = miłość + mądrość, co dokładnie oznacza: miłość mądrości. W Grecji jednak wyraz ten oznaczał ogólnie: wiedzę, mądrość, wykształcenie. Obowiązujące do dziś znaczenie słowa filozofia nadał dopiero Platon, dzieląc ją na wiedzę o zjawiskach i wiedzę o bycie. Od tego czasu oznaczała wiedzę istotniejszą, ogólniejszą, prawdziwszą i trwalszą od innych. Grecy dzielili filozofię na: fizykę, logikę i etykę rozumiejąc przez nie: fizyka - nauka o bycie. Logika - nauka o poznaniu. Etyka - nauka o wartościach. Z czasem w.w. dziedziny uległy rozbudowaniu tworząc: teorię bytu (ontologię), teorię poznania (gnoseologię), teorię wartości (aksjologię) z podziałem na etykę i estetykę, krytykę poznania (epistemologię).

Metafizyka, (z greckiego *ta metá ta physiká*), czyli te księgi, które znajdują się po pracach przyrodniczo-fizycznych. Nazwa pochodzi od Andronikosa z Rodos, który skatalogował pisma Arystotelesa. Później termin metafizyka zaczął oznaczać to, co przekracza granice fizyczności. *Metafizyka* Arystotelesa stanowiła tzw. "pierwszą filozofię", bo rozważała tylko powszechne własności bytu. Metafizyka Arystotelesa stała się przyczyną rozwoju takich działów filozofii, jak nauka o Bogu, o przyrodzie i o duszy. Ukształtowała takie pojęcia jak: forma, materia, energia, potencja, istota rzeczy. Z niej zostały wyprowadzone dalsze. Metafizyka po Arystotelesie stała się naczelną nauką filozoficzną w wiekach średnich i tylko na pewien czas została wyparta przez teorię poznania w okresie oświecenia. Metafizyka odzyskuje swoją pozycję w filozofii I. Kanta, który nadaje jej nowe znaczenie i powoduje powrót na jej grunt prawie całej filozofii początków XIX w. Metafizyka Kanta nie zaprzeczała istnieniu Boga, ani nieśmiertelności duszy, ale wykazała, że ani jedno, ani drugie nie jest dowiedzione. Zaproponował rozwiązanie zagadnień metafizycznych przez rozum praktyczny, stojąc na stanowisku, że nakaz moralny ma sens jedynie wówczas, gdy człowiek jest wolny. Metafizyka początków XIX w. przybrała charakter spirytualistyczny i idealistyczny. Jej punkt ciężkości został przeniesiony ze świata zewnętrznego na wewnętrzny. Główną ideą metafizyki tego okresu było przebicie się przez zjawiska i ujęcie prawdziwej natury bytu, samej jego istoty, co prowadziło w kierunku maksymalizmu filozoficznego i budowy systemów najbardziej uwidocznionych w filozofii G.W.F. Hegla, J.M. Hoene-Wroński, A. Schopenhauera czy w końcu A. Comte'a. Charakter tych systemów zmierzał do tego aby nie tylko poznać świat, ale go zreformować, szybko i radykalnie ulepszyć, przez filozofię wyzwolić i zbawić ludzkość. Ta tendencja jest szczególnie wyrazista w mesjanizmie polskim, ale także później w filozofii K. Marksa, chociaż odcinał się on od metafizyki. Do wybitnych metafizyków należy zaliczyć A. Fouillégo, który usiłował idee Platona uzgodnić z materializmem. Metafizyka znalazła także swoje uzasadnienie w irracjonalistycznym intuicjonizmie H. Bergsona.

Ontologia, w filozofii, zgodnie z *Lexicon Philosophorum* (1613), nauka o "pierwszych zasadach i ostatecznych przyczynach" bytu. W takim ujęciu nauka o bycie jako takim, której zadaniem jest dociekanie natury wszystkiego, cokolwiek istnieje, czyli "tego, co jest", zarówno w sferze realnej - przedmioty, zdarzenia, fakty - jak też wyabstrahowanej - pojęcia, kategorie, terminy. Współcześnie mianem ontologii przyjęło się nazywać jeden z podstawowych działów filozofii zajmujący się - obok teorii poznania (gnoseologii) i aksjologii - teorią bytu, problemami jego natury, sposobami istnienia i przejawienia, stosunkami pomiędzy bytami itp. Obecnie w filozofii występuje tendencja do

wyodrębniania ontologii szczegółowych, takich jak: ontologia egzystencjalna, ontologia rozumienia, ontologia nicości, ontologia wartości itp.

Monizm, w filozofii - pogląd, w myśl którego określony obiekt (świat, człowiek, rzeczywistość jako całość) ma naturę jednorodną, bez względu na stopień swojej złożoności. Specyficzną postać monizmu stanowi panteizm. Monizm jest też w zasadzie każdy materializm (choć czysto teoretycznie można wyobrazić sobie świat zbudowany z dwóch lub wielu indyferentnych względem siebie materii).

Pluralizm, w filozofii pogląd, wg którego istnieją odrębne rzeczywistości (pluralizm ontologiczny), a w poznaniu wiele czynników, elementów, zasad decydujących o prawdzie lub zbliżaniu się do prawdy dotyczącej rzeczy i zjawisk (pluralizm epistemologiczny). W teorii przyrody pluralizm był reprezentowany przez koncepcje Empedoklesa, Anaksagorasa i innych jońskich filozofów. Empedokles uważał, że istnieją cztery różne składniki świata, czyli cztery rodzaje materii: woda, powietrze, ogień i ziemia. Wg Anaksagorasa rzeczywistość ma tyle składników, ile jest odrębnych jakości. Poglądy te zostały nazwane pluralizmem infinistycznym. W teorii bytu (ontologii) pluralizm pojawił się u takich filozofów, jak: G.W. Leibniz, J.F. Herbart, S. Kierkegaard, J. Ward. W XX w. w poglądach filozoficznych W. Jamesa, M. Schelera, neorealistów, w teoriach socjologicznych N. Hartmanna.

Platon (ok. 437-347 p.n.e), filozof grecki. Zainteresowania filozoficzne zawdzięczał dziewięcioletniemu obcowaniu z Sokratesem. Po jego śmierci odbył liczne podróże. Przebywał w Megarze, Kyrene, w Egipcie i Azji Mniejszej, w Italii i na Sycylii. Podczas podróży poznał wiele poglądów, w tym doktryny orfickie i pitagorejskie o wędrówce duszy, o uwięzieniu duszy w ciele, o dążności do najwyższej idei dobra. W 389 p.n.e., po powrocie do Aten, w gaju poświęconym Akademosowi założył szkołę, którą kierował przez 42 lata. Była ona zorganizowana na wzór pitagorejski i miała zarówno charakter naukowy, jak i religijny. Platon rozwinął naukę o: 1) ideach, o ich charakterze, relacjach pomiędzy ideami a rzeczami, o ich naturze. 2) duszy, jej funkcjach biologicznych, poznawczych, religijnych, o zależnościach między duszą i ciałem. 3) przyrodzie, o stwórcy demiurgu - boskim budowniczym świata, naturze i materii. 4) poznaniu (rozumowym i wrodzonym), stopniach i metodach poznania. 5) filozofii i jej charakterze, zadaniach i celach. 6) cnotach, czyli etykę, w tym: o istocie cnót i ich strukturze, o miłości. 7) państwie. 8) pięknie, sztuce, twórczości, czyli estetykę. Platon ukształtował system filozoficzny, którego istotą było: 1) w ontologii: przekonanie, że istnieje byt idealny i że byt realny jest od niego zależny. 2) w psychologii: uznanie, że dusza istnieje niezależnie od ciała i że ciało jako byt niższy jest zależne od niej. 3) w teorii poznania: twierdzenie, że istnieje wiedza rozumowa, niedoświadczalna, wrodzona, i wiedza zmysłowa, niepewna i złudna. 4) w metodologii: przyjęcie metody dialektycznej i podporządkowanie jej metody empirycznej. 5) w etyce: uznanie, że właściwym celem człowieka są dobra idealne i że dobra realne powinny być traktowane jako środki do niego wiodące. Platon był finalistą w pojmowaniu przyrody. Pionierem logiki, teorii państwa i prawa. W założonej przez niego szkole rozwijały się: filozofia, matematyka, astronomia, logika, medycyna. Została zamknięta przez cesarza Justyniana w 529 n.e. Do najważniejszych pism w dorobku Platona należą: *Obrona Sokratesa*,

Laches, Charmides, Eutyfron, Protagoras, Gorgiasz, Menon, Fajdros, Fedon, Uczta, Teajtet, Państwo, Parmenides, Sofista, Fileb, Timajos, Prawa.

Arystoteles (384-322 p.n.e.), filozof grecki. Pochodził ze Stagiry, stąd zwana bywa Stagirytą. Ok. 366-347 p.n.e. kształcił się w Akademii Platońskiej. 343-340 p.n.e. przebywał na dworze macedońskim jako wychowawca Aleksandra III Wielkiego, później w Stagirze. 335 p.n.e. powrócił do Aten, gdzie założył szkołę filozoficzną: Likejon. 323 p.n.e. zagrożony przez stronnictwo antymacedońskie schronił się w Chalcynie; spędził tu resztę życia. Początkowo zwolennik Platona, wykształcił szybko zręby własnej doktryny. Przeczył istnieniu jakiejkolwiek wiedzy wrodzonej - źródeł poznania upatrywał w postrzeżeniach, na podstawie których drogą abstrakcji umysł buduje pojęcia, tzn. wydobywa to, co w rzeczach ogólne. Opracował teorię pojęć i sądów, zwłaszcza zasady sylogizmu (sylogistyka Arystotelesa), tworząc podstawy logiki. Filozofię podzielił na praktyczną, tj. etykę i politykę, oraz teoretyczną, czyli fizykę, matematykę i "filozofię pierwszą", zwaną później metafizyką, na polu której jego dokonania okazały się szczególnie doniosłe. Odrzuciwszy naukę o ideach, stwierdził, że istnieją tylko konkretne rzeczy jednostkowe, stanowiące samodzielne bytowo substancje, różne od niesamoistnych przypadłości. W substancji wyodrębnił formę: to, co mieści się w definicji danej rzeczy, a więc jej istotę, i materię: to, co poza nią wykracza (hylemorfizm); stworzył pojęcie absolutnie nieuformowanej i odwiecznej materii pierwszej, stanowiącej podłoże wszystkiego. Jest autorem klasycznej formuły teorii przyczynowości; obok formy i materii, traktowanych jako przyczyny wewnętrzne: formalna i materialna, wydzielił 2 przyczyny zewnętrzne: sprawczą i celową, czyli to, dzięki czemu, i to, ze względu na co coś zaistniało. Rzeczywistość ujmował w sposób dynamiczny; służyła temu teoria aktu i możliwości oraz entelechii jako zasady stawiania się danego bytu. Teza, iż ruch, który dokonuje się w istniejącym odwiecznie świecie, miał początek, doprowadziła go do koncepcji pierwszego poruszyciela, stanowiącego też cel owego ruchu - czyli transcendentnego Boga. Wyodrębnił 3 rodzaje duszy, traktowanej zawsze jako forma i energia ciała organicznego: duszę roślinną, zwierzęcą i - właściwą jedynie człowiekowi - myślącą; przeprowadził podział rozumu (funkcji duszy myślącej) na bierny i czynny. W etyce propagował zasadę środka, tj. unikanie skrajności; za cel ludzkiego działania uważał dobro i szczęście (eudajmonizm). Arystoteles należy do najwybitniejszych postaci w dziejach filozofii (w średniowieczu zw. go po prostu Filozofem). Jego pisma uporządkował i skatalogował ok. 70 p.n.e. Andronikos z Rodos. Do ważniejszych należą (w nawiasach daty wyd. pol.): *Kategorie* i *Hermeneutyka* (1975), *Topiki* (1978), *Metafizyka* (1983), *Fizyka* (1968), *O niebie* (1980), *O duszy* (1972), *Etyka nikomachejska* (1956), *Polityka* (1953), *Poetyka* (1887, nowe tłum. 1983), *Zachęta do filozofii* (1988).

Hellenistyczna filozofia, obejmuje okres od 300 do 30 p.n.e., kiedy to filozofia grecka, podobnie jak cała kultura, zetknęła się z kulturą obcą i częściowo uległa jej wpływom. Wówczas z hellenistycznej stała się hellenistyczną. Straciła na czystości, ale stała się bardziej ekspansywna. Filozofia tego okresu przestała być jedyną nauką i uległa podziałowi na trzy części: logikę, fizykę i etykę. Etyka uzyskała w całym okresie pozycję dominującą. Rozwój filozofii skoncentrował się w szkołach, wśród których dominowały: Platońska Akademia i Arystotelesowski Likeion, czynne już w poprzednim okresie. Na początku hellenizmu powstały trzy szkoły: stoicka, epikurejska i sceptycka. Znaczącymi etapami w rozwoju filozofii hellenistycznej były: 1) lata 300 do 270 p.n.e., w których myśl

filozoficzną rozwijali m. in.: Zenon z Elei, Epikur, Euklides - twórca geometrii. 2) lata 270 do 100 p.n.e. Pod koniec tego okresu filozofia zostaje opanowana przez eklektyzm, następuje w nim natomiast dynamiczny rozwój nauk szczegółowych. 3) lata 100 do 30 p.n.e. są krańcowym okresem filozofii starożytnej. Rzym nie przywiązywał wagi do filozofii, bliższa mu była poezja, prawo i nauki szczegółowe.

Epikureizm, hellenistyczny system filozoficzny, którego twórcą był Epikur i który wypływał z dwóch źródeł: A) kultu życia i pragnienia szczęścia. B) z trzeźwej postawy umysłu, ufającego temu, co mu bezpośrednio jest dane i operującego wyłącznie konkretnymi wyobrażeniami. Epikureizm głosił: - sensualizm psychologiczny, opierający poznanie na wrażeniach zmysłowych. - zasady logiki indukcyjnej określającej, jak należy poprawnie uogólniać spostrzeżenia poznawcze. - etykę hedonistyczną opartą na przeświadczeniu, że szczęście polega na doznawaniu przyjemności, a nieszczęście na doznawaniu cierpienia. Brak cierpienia (eudajmonia) był odczuwany jako przyjemność. Zgodnie z zasadą hedonizmu radość jest wrodzona człowiekowi i nie potrzebuje on o nią zabiegać, wystarczy tylko, by ciało było zdrowe i dusza spokojna a życie będzie rozkoszą. Wg epikureizmu wartość posiadają jedynie dobra doczesne. Człowiek jest odpowiedzialny za własne szczęście i nieszczęście. Spokój jest najdoskonalszym stanem a oświecony umysł jedynym środkiem przeciwko niepokojowi. W filozofii przyrody epikureizm wyrzeka się czynników nadprzyrodzonych i uznaje wszelkie byty za cielesne, ciała za zbudowane atomistycznie, zdarzenia za uwarunkowane przyczynowo, a przyczyny za działające mechanicznie. Epikureizm okresu cesarstwa rozwinięty przez Diogenesa z Ojnoanda, żyjącego za czasów Trajana, występował przeciwko wierze w objawienie i narastającym tendencjom mistycznym. Epikureizm okresu renesansu (odrodzenia) stał się podstawą rozwoju filozofii przyrody, popularyzacji zasad etycznych upowszechnianych w literaturze i sztuce.

Sceptycyzm, pogląd filozoficzny polegający na wstrzymaniu się od wydawania sądów o rzeczywistości. Powodem takiej postawy jest przekonanie, że nigdy nie można znaleźć ani ostatecznej racji dla danego sądu, ani niepodważalnego kryterium prawdy.

Stoicy, stoicyzm, nawiązująca do cyników grecka szkoła filozoficzna założona w III w. p.n.e. przez Zenona z Kition, który nauczał w ateńskim Portyku Malowanym - Stoa Pojkile, stąd nazwa szkoły. Rozróżnia się trzy etapy jej rozwoju: 1) stara szkoła Zenona. 2) średnia szkoła na wyspie Rodos (II-I w. p.n.e.). 3) młodsza szkoła w Rzymie za czasów cesarstwa. Do tej ostatniej należeli zarówno niewolnicy, m.in. Epiktet, jak i członkowie wysokich warstw społecznych, np. cesarz Marek Aureliusz. Przedstawicielami szkoły byli m.in.: Kleantes z Assos, Chryzyp z Soloj, Seneka Młodszy i Posejdonios z Apamei. Stoicy twierdzili, że istnieje jedynie byt materialny, lecz rozróżniali w każdej rzeczy: 1) bierny substrat (odpowiadający Arystotelesowskiej materii) oraz 2) pneumę, czyli materię czynną (odpowiednik formy Arystotelesa). Byli monistami - przeciwstawiając się dualizmowi Arystotelesa, nie uważali pneumy za inny byt, ale za subtelną formę materii przenikającą materię bierną. Pneuma będąc źródłem ruchu, powoduje, iż rzeczy rozwijają się zgodnie ze swymi potencjalnymi właściwościami. Jest rozumna i stanowi Logos świata. Znajduje się nawet w kamieniu, powodując w nim niewidoczne napięcia (ruch toniczny). Kamienie są mniej doskonałe od roślin, rośliny od zwierząt, zwierzęta od ludzi, a ludzie od bogów, ponieważ zależy to od ilości rozumu - pneumy

"nasycającej" poszczególne byty. Świat jako całość stanowi żyjący organizm i jest dzięki pneumie doskonały i boski. Ten, kto tego bezpośrednio doświadczy, jest mędrce, nic go nie przerazi ani nie załamie, widzi bowiem zawsze doskonałość całej rzeczywistości i wie, że wszystkie przemiany (także takie jak rozkład i śmierć) służą całości.

Stoicy uznali, że to, co zgodne z rozumem, jest zgodne z naturą, a to, co z nią zgodne, jest dobre i rozpoznanie tego jest cnotą. Twierdzili, że cnota stanowi jedyne dobro moralne, z którego wynikają wszystkie pozytywne działania, jest też niepodzielna, czyli nie można być "częściowo" cnotliwym - albo się ją posiada w całości, albo wcale. Cnotliwy mędrzec nie podlega afektom, które stoicy kwalifikowali jako złe. Zachowuje on w każdej sytuacji przysłowiowy "stoicki spokój". Podobnie jak cały świat, stoicy traktowali społeczeństwo jak organizm - stąd wynikał postulat działania dla wspólnego dobra. W kosmologii stali na stanowisku doktryny "wiecznego powrotu", mówiącej o cyklicznym niszczeniu świata przez ogień i powtórny jego rozwoju. Doniosłymi osiągnięciami szkoły były badania logiczne. Stoicy sformułowali podstawy rachunku zdań.

Sokrates (469-399 p.n.e.), filozof grecki. Źródłem wiedzy o życiu i poglądach Sokratesa są *Dialogi* jego ucznia Platona oraz pisma Ksenofonta. W kwestiach politycznych był zwolennikiem demokracji. W etyce, która stanowiła główną dziedzinę jego zainteresowań (nie prowadził w ogóle dociekań ontologicznych), stał na stanowisku intelektualizmu etycznego, uznając, że prawdziwa wiedza o tym, co słuszne i sprawiedliwe, zawsze prowadzi do cnoty, ta zaś jest warunkiem dobra i szczęścia. Twierdził, w przeciwieństwie do sofistów, że istnieje powszechna i obiektywna prawda. Wyrocznia w Delfach obwieściła, że jest on najmądrzejszym człowiekiem na świecie, choć Sokrates uważał, iż "wie, że nic nie wie". Stosował dwie metody: elenktyczną, polegającą na zbijaniu w dyskusji też przeciwnika poprzez doprowadzanie jego wywodów do absurdu, i majeutyczną (jak twierdził, odziedziczył ją po matce, która była położną) - uważał, że sam niczego nie wie, ale dyskutując pozwala, aby w rozmówcy "narodziła się" wiedza, co jest możliwe, ponieważ każdy człowiek ma w swym umyśle wiedzę wrodzoną (natywizm, racjonalizm genetyczny) i przez odpowiednie pytania można ją z niego wydobyć. Sokrates pierwszy zastosował rozumowanie indukcyjne, a także ustalił warunki metodologiczne definicji. Naraziwszy się niektórym Ateńczykom, został oskarżony o bezbożność i chociaż w mowie obrończej udowodnił swą niewinność, skazano go na śmierć przez wypicie cykuty. Nie skorzystał z możliwości przygotowanej ucieczki, lecz, powołując się na powagę praw ateńskich, zażył truciznę. Dyskutował do końca z uczniami, uzasadniając koncepcję nieśmiertelności duszy.

Metodologia, nauka o metodach badań naukowych, o skutecznych sposobach dociekania ich wartości poznawczej. Metodologia zajmuje się zagadnieniami teoriopoznawczymi związanymi z rozwojem danej nauki. Różnice pod względem metodologicznym pomiędzy naukami polegają na innych celach w systematyzacji wykrywanych zależności.

Gradualizm, system filozoficzny w zakresie teorii bytu (ontologii) porządkujący byty wg stopni (z łaciny "gradus" = stopień). Systemy takie były stworzone przez: Filona z Aleksandrii, wg którego wszystkie byty łączą się w jeden szereg, a jeśli stanowią szczeble to jednej drabiny i tym samym byt stanowi jedność złożoną z trzech szczebli: Bóg, Logos i świat materialny. Schemat Filona stał się podłożem dla rozwoju metafizyki aleksandryjskiej. Gnostyków, którzy korzystając z gradualizmu

Filona, zbudowali własny system. Nowe znaczenie gradualizmowi nadał Orygenes, Scholastyczny gradualizm Awicenny

Augustyn, Aureliusz Augustyn, święty (354-430), filozof i teolog chrześcijański. Ojciec i doktor Kościoła, najwybitniejszy przedstawiciel patrystyki łacińskiej. Urodzony w Tagaście w Numidii, syn św. Moniki. Kształcił się w Madaurze i Kartaginie, gdzie 372 ukończył studia. Już wcześniej zaczął żyć w konkubinacie, który trwał do 384. Miał syna Adeodata (372-390). Zrażony do *Biblii* stał się 373 zwolennikiem manicheizmu. 374 założył w Tagaście szkołę retoryki, od 375 nauczał jej w Kartaginie, od 383 w Rzymie, następnie w Mediolanie. Wówczas porzucił manicheizm na rzecz sceptycyzmu, później zaś neoplatonizmu. Lektura Plotyna i Porfiriusza, a zwł. wpływ św. Ambrożego spowodowały nawrócenie Augustyna. 387 przyjął wraz z synem chrzest. 388 powrócił do Tagasty. 391 przyjął święcenia kapłańskie, od 396 biskup Hippo Regius (Hippony) - prowadził ożywioną działalność pisarską i duszpasterską, polemizował z manichejczykami, a także z pelagianizmem, arianizmem, donatyzmem. Zmarł w czasie oblężenia miasta przez Wandalów. Głównym rysem filozofii Augustyna był teocentryzm. Nieskończonego Boga, któremu przypisywał charakter osobowy i strukturę trynitarną (Trójca Św.), uznawał za byt najwyższy, wieczny, niezmienny i absolutnie różny od świata. Stwierdzał, że poznać Go można wyłącznie przy pomocy tzw. iluminacji, udzielanej w akcie nadprzyrodzonej łaski przez Poznawanego. W człowieku radykalnie odseparował duszę od ciała, widząc w niej substancję samoistną, a ponadto o wiele odeń doskonalszą i nieśmiertelną, zdolną do obcowania z prawdami wiecznymi. Stworzenie jest dziełem Boga - dokonało się z niczego (kreacjonizm) wg idei obecnych odwiecznie w Jego umyśle (nawiązanie do Platona). Stwórca podtrzymuje świat w istnieniu (tzw. *creatio continua*) i kieruje nim ku dobru. Zło to nie realny byt, ale brak - brak dobra; pochodzi od wolnych stworzeń, zwłaszcza od człowieka mogącego wybrać to, co niższe, kosztem wartości wyższych. Właściwego wyboru dokonują ci, których Bóg z własnej woli obdarzył łaską, bez żadnych zasług z ich strony. Ci też wg Augustyna przeznaczeni są do zbawienia, pozostali zostaną potępieni (predestynacja). Z tą koncepcją związana była wizja historiozoficzna ujmująca dzieje świata jako konflikt "państwa Bożego" (*civitas Dei*) z "państwem ziemskim" (*civitas terrena*) kierowanym przez szatana; ostatni etap ich walki rozpoczęło przyjście na świat Jezusa Chrystusa, a zakończy pochłonięcie czasu przez wieczność i ostateczny rozdział obu dominiów. Autor licznych pism teologicznych, filozoficznych, egzegetycznych, moralno-ascetycznych, polemicznych itd. Niektóre wydania polskie: *Wyznania* (1844, nowe tłumaczenie 1978), *O Państwie Bożym* (1835, nowe tłumaczenie 1977), *Dialogi i pisma filozoficzne* (t. 1-4, 1953-54), *O Trójcy Świętej* (1971), *O nauce chrześcijańskiej. Sprostowania* (1979), *Pisma egzegetyczne przeciw manichejczykom* (1980).

Tomasz z Akwinu, święty (1225-1274), dominikanin, filozof i uczony, urodzony we Włoszech, Ojciec Kościoła katolickiego. Od 1252 wykładał w Paryżu. Dostosował do potrzeb filozofii katolickiej koncepcję Arystotelesa, od którego przejął rozumienie poznania jako procesu receptywnego, pojęcia aktu i potencji, formy i materii, zasadę przyczynowego powiązania zdarzeń oraz pojęcie dowodu. Zajmował się też naukami przyrodniczymi. Wprowadził rozróżnienie wiary i wiedzy, teologii i filozofii. Sądził, że niektóre prawdy przekraczają to, co można poznać rozumem, ale się rozumowi nie przeciwstawiają. Twierdził, że bytem są jedynie rzeczy jednostkowe. Byty postrzegał jako złożone z istoty (*essentia*) i istnienia (*existentia*). Istotą każdej rzeczy jest to, co wspólne dla jej gatunku i zawarte w definicji. Jedynie z istoty Boga wynika to, że musi On istnieć, nie znamy jednak Boskiej

istoty i dlatego należy dowieść rozumem Jego istnienia. Tomasz z Akwinu podał 5 takich dowodów: 1) "z ruchu" (jeżeli świat jest w ruchu, musi istnieć Pierwszy Poruszyciel), 2) "z niesamoistności świata" (nic nie istnieje samo z siebie, musi więc istnieć jakiś Byt samoistny), 3) "z przypadkowości rzeczy" (jeżeli wszystko jest przypadkowe, musi być Istota konieczna), 4) "z różnic w doskonałości" (w hierarchii doskonałości jest Istota Najdoskonalsza), 5) "z celowości przyrody" (Bóg ustanawia cele). Wg Tomasza z Akwinu Bóg jest czystym aktem istnienia, świat został stworzony z niczego (ex nihilo), wprost przez Boga, aktem Jego woli i ma budowę hierarchiczną. W teorii poznania stał na stanowisku empiryzmu, twierdząc, że wszelka wiedza pochodzi z doświadczenia. W antropologii bronił jedności natury ludzkiej, rozumianej jako połączenie materii i formy. W etyce nawiązywał do Arystotelesowskiego ideału umiaru. Uznawany jest też za najwybitniejszego przedstawiciela średniowiecznej myśli ekonomicznej. Sformułował podstawy teorii własności, dowodząc, że własność prywatna i wynikające z niej nierówności społeczne są zgodne z prawem naturalnym. Uznał konieczność wymiany handlowej, ale pod warunkiem spełnienia zasady ekwiwalentności. Rozwinął teorię ceny sprawiedliwej, kształtującej się w procesie produkcji na podstawie "wewnętrznej" wartości towaru, uzależnionej od ilości i jakości zużytej do jego wytworzenia pracy. Na niej oparł swoje teorie płacy roboczej (wynagrodzenie za sprzedaż pracy, uzależnione od jej ilości oraz godności zawodu i statusu społecznego pracownika), zysku kupieckiego (wynagrodzenie za poniesione nakłady) oraz procentu (krytyka lichwy). W 1879 w encyklice *Aeterni Patris* filozofia Tomasza z Akwinu została uznana za oficjalną filozofię Kościoła katolickiego. Główne dzieła: *Summa contra gentiles* (1259-1264) oraz *Summa theologiae* (1269-1273).

Descartes René, Kartezjusz (1596-1650), wybitny filozof, racjonalista oraz matematyk i fizyk francuski. Prekursor współczesnej kultury umysłowej, postulował metodę rozumowania wzorowaną na myśleniu matematycznym (sceptycyzm metodologiczny), twórca kartezjanizmu oraz słynnej sentencji "cogito ergo sum" - myślę, więc jestem, głosił mechanistyczną i deterministyczną koncepcję przyrody, nawet ożywionej. W dziele *Geometria* (1637) stworzył podstawy geometrii analitycznej, wprowadził podstawowe pojęcia matematyczne takie jak: zmienna niezależna, funkcja, układ współrzędnych prostokątnych oraz opracował podstawowe twierdzenia algebry. W dziedzinie fizyki sformułował prawo zachowania pędu oraz odbicia i załamania światła.

Spinoza Baruch (1637-1677), filozof pochodzenia żydowskiego osiadły w Niderlandach. Jego najważniejszym dziełem jest *Etyka sposobem geometrycznym wyłożona* (1662-1675, wydania polskie 1888, 1954, 1990), gdzie przedstawił swe poglądy, na których ukształtowanie mieli wpływ kabaliści, a także M. Majmonides, T. Hobbes i Kartezjusz. Od Kartezjusza przejął koncepcję racjonalności poznania i podobnie jak on postanowił zbudować swą filozofię "more geometrico" (na sposób geometrii), matematycznie, tak, by z przyjętych ogólnych przesłanek można było wyprowadzić niepodważalne wnioski. Nie uznał jednak kartezjańskiego podziału rzeczywistości na ducha i świat (świadomość i rozciągłość). Chciał stworzyć system monistyczny, przełamujący istniejące w myśli filozoficznej dualizmy (Boga i przyrody, wolności i konieczności, moralności i natury). Przyjął istnienie jednej substancji rozumianej jako Bóg, uznając, że świat nie może istnieć poza Nim. Był to pogląd utożsamiający Boga i przyrodę, czyli panteizm, za który Spinoza został wykluczony z synagogi. Odnosząc się do tradycyjnego podziału rzeczywistości na ducha i materię, Spinoza uważał, że są one przymiotami (atrybutami) jednej substancji (przyrody, tj. Boga). Sam

Bóg ma nieskończenie wiele atrybutów, lecz tylko dwa są poznawalne: materia (rozciągłość) oraz myślenie (świadomość). Spinoza był zwolennikiem radykalnego determinizmu, co wiązało się z tym, że traktował świat jako mechanizm. Koncepcja ta rzutowała na kwestie etyczne: Spinoza, podobnie jak stoicy, utrzymywał, że działanie dobre etycznie musi być zgodne z naturą. W kwestiach politycznych i społecznych był zwolennikiem tolerancji i wolności.

Empiryzm, kierunek filozofii, wg. którego jedynym lub głównym źródłem bądź środkiem poznania jest doświadczenie zmysłowe (zewnętrzne lub wewnętrzne).

1) empiryzm genetyczny - głosi, że umysł ludzki jest pierwotnie nie ukształtowany (tabula rasa). Napełnia go wiedzą dopiero doświadczenie. 2) empiryzm metodologiczny - pogląd, wg. którego uzasadnienie poznania ludzkiego musi być oparte bezpośrednio lub pośrednio na doświadczeniu – aposterioryzm. 3) empiryzm w okresie renesansu - zwany naturalizmem empirycznym stanowił początek osiągnięć badawczych L. da Vinci, M. Kopernika, J. Keplera i G. Galileusza i podstawę empirycznej filozofii przyrody, której twórcami i teoretykami byli: B. Teseliusz (1508-1588) i T. Campanella (1568-1639). 4) empiryczny naturalizm społeczny T. Hobbesa, który nie tylko postulował, ale starał się wykazać i uzasadnić przynależność człowieka do świata i społeczeństwa. Hobbes odrzucił scholastyczną metafizykę na rzecz materialistycznej filozofii przyrody. 5) empiryzm racjonalistyczny J. Locke'a, wyprowadza poznanie z doświadczenia i doświadczeniem go ogranicza. Empiryzm poznawczy znalazł zastosowanie w empiryzmie moralnym, którego wyrazem miał być utilitaryzm, wg którego jedynym kryterium dobra i zła moralnego jest opinia ludzka. 6) empiryzm sceptyczny D. Hume'a, wprowadził zasady nieograniczonej tolerancji w sprawach moralności i religii. Odrzucił wszelką metafizykę i poszukiwał takiej wiedzy, która nie budzi zastrzeżeń. Przykładami jej były matematyka i konkretna wiedza oparta na faktach. 7) empiryzm logiczny (indukcyjny), twórcami jego byli: J. Bentham oraz J. Mill, odrzucając metafizykę, uważali doświadczenie za jedyne źródło wiedzy teoretycznej i praktycznej. Przez doświadczenie rozumieli nie tylko ogląd danego faktu jednostkowego, lecz także złożony proces kalkulacji i rachunku, możliwie największej liczby warunków i okoliczności poprzedzających go, współtowarzyszących mu i z niego wynikających, aby dopiero na tej podstawie wyciągać wnioski i formułować oceny. 8) empiryzm metodologiczny J.S. Milla odrzucał wszelkie aprioryczne (wstępne) założenia: znalazł zastosowanie przede wszystkim w logice, którą oparł na indukcji, doświadczeniu i kojarzeniu faktów.

Locke John (1632-1704), filozof angielski, czołowy przedstawiciel empiryzmu genetycznego. Pionier liberalizmu. Zaproponował zastąpienie metafizycznego programu filozofii przez epistemologiczny. Za podstawowe zadanie filozofii uznał badanie poznania, jego pochodzenia, pewności i zakresu. Przesuwając przedmiot filozofii z problematyki bytu (ontologii) na teorię poznania, określając nowe zadania filozofii, określił jej metodę, która powinna być: 1) psychologiczna, badająca nie stosunek pojęć do poznanych przedmiotów, lecz same pojęcia w takiej postaci, w jakiej znajdują się w umyśle ludzkim. 2) genetyczna, określająca naturę pojęć na podstawie ich pochodzenia. 3) analityczna, zakładająca, że dla zrozumienia pojęć wystarczy odnaleźć ich proste składniki. Przyjął, że wiedza pochodzi wyłącznie z doświadczenia. Nie ma bowiem idei wrodzonych, a umysł jest niezapisaną tablicą (tabula rasa) i zostaje zapisany dopiero przez doświadczenie. Twierdził też, że nie ma nic w umyśle, czego nie było wcześniej w zamyśle (*Nihil est in intellectu, quin prius fuerit in sensu*). Doświadczenie wg Locke'go nabywamy na dwóch drogach: 1) doświadczając rzeczy zewnętrznych

(postrzeżenia) i 2) doświadczając samych siebie (refleksje). Powracając do platonowskiego pojęcia idei twierdził, że znamy tylko idee, a nie rzeczy. Głównym dziełem filozoficznym Locke'go są: *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego* (1690), a także wydane pośmiertnie: *The Conduct of the Understanding* (1706). Punktem wyjścia dla nowoczesnego liberalizmu stała się *Epistola de tolerantia* (1689), uzupełniona potem przez trzy dalsze listy o tolerancji. W dziedzinie filozofii społecznej ważną rolę odegrały: *Two Treatises of Government* (1690). W zakresie pedagogiki: *Myśli o wychowaniu* (1693). W filozofii religii: *The Reasonableness of Christianity...* (1695). W swoich poglądach ekonomicznych opowiadał się za wolnością gospodarczą. Twórca dość prymitywnej teorii ilościowej pieniądza. Do bardziej znanych jego prac należą: *Some Considerations on the Consequences of the Lowering Interest* (1691), *Further Considerations Concerning Raising the Value Relating to Money* (1695);

Hume David (1711-1776), szkocki filozof i historyk. Dwukrotnie ubiegał się o katedrę uniwersytecką (1744 Edynburg i 1751 Glasgow), ale jego wniosek odrzucono ze względu na poglądy. Pracował w dyplomacji (m.in. 1763-1766 sekretarz poselstwa w Paryżu). Przedstawiciel empiryzmu. Badał nie rzeczy, lecz ich umysłowe przedstawienia, które dzielił na pierwotne wrażenia i pochodzące od nich idee twierdząc, że te drugie o tyle mają wartość poznawczą, o ile wiernie kopiuje te pierwsze. Przeprowadził słynną krytykę pojęcia związku przyczynowego, który - obok zasad podobieństwa oraz czasowej i przestrzennej styczności - uważał za jedną z trzech podstaw kojarzenia idei. Stwierdził, że obserwacja faktów poucza jedynie o stałym ich następstwie, nigdy zaś o wynikaniu jednych z drugich, a konstatacja takiego wynikania jest kwestią arbitralnej projekcji doświadczeń przeszłych na przyszłość. Na podobnych przesłankach oparł krytykę pojęcia substancji, z tym że podstawą łączenia faktów było w tym przypadku ich ustawiczne współwystępowanie. W konsekwencji twierdził, że przedmiotem rzetelnego poznania mogą być tylko relacje idei w umyśle (tymi zajmuje się matematyka) oraz czyste fakty brane tak, jak jawią się w praktyce życiowej, instynktownie, nie metafizycznie, zatem bez pytania o ich naturę i pochodzenie, ani o to, czy istnieją realnie, czy przeciwnie: są jakąś formą złudzenia - takie kwestie wykraczają zdaniem Hume'a poza możliwości poznawcze człowieka. Wskazywał też, że prawdy wiary są niedowodliwe i że niemożliwa jest racjonalna teoria Boga - postulował badanie religii z punktu widzenia psychologii i historii. W sprawach etyki Hume dawał wyraz przekonaniu, że czynnikiem decydującym zarówno o moralności, jak i więziach społecznych jest uczucie sympatii, czyli naturalny odruch wspólnego reagowania, który był dla niego czymś pierwotniejszym od egoistycznego zajmowania się samym sobą. Hume należy do najważniejszych postaci w dziejach filozofii. Wywarł znaczący wpływ na wielu myślicieli, m.in. na I. Kanta, nawiązywały do niego pozytywizm, neopoztywizm i empiriokrytycyzm. Opublikował: *Traktat o naturze ludzkiej* (tom 1-3 1739-1740, wydanie polskie tom 1-2 1963), *Essays Moral and Political* (tom 1-2 1741-1747, polski wybór *Eseje z dziedziny moralności i literatury*, 1955), *Badania dotyczące rozumu ludzkiego* (1748, wydanie polskie 1919 i 1977), *History of England* (tom 1-6 1754-1762), *Dialogi o religii naturalnej* (1779, wydanie polskie 1962).

Berkeley George (1685 -1735), filozof irlandzki. Duchowny anglikański. W latach 1700-1707 studiował w Dublinie. Od 1709 pełnił różne funkcje kościelne w Dublinie i Londynie. 1729-1731 prowadził działalność misyjną w Ameryce Północnej. Od 1734 biskup Cloyne (Irlandia). Przedstawiciel brytyjskiego empiryzmu. Zwolennik nominalizmu: zaprzeczał istnieniu jakichkolwiek abstrakcji

w umyśle i poza nim, terminy ogólne uważał wyłącznie za słowa. Jego poglądy ontologiczne określa się mianem solipsyzmu (lub idealizmu subiektywnego). Wyciągając radykalne wnioski z własnej tezy głoszącej, że istnieje tylko to, czego się doświadcza, sformułował twierdzenie: *esse est percipi* (z łacińskiego - "istnieć to być postrzegany"). Zaprzeczał istnieniu materii, która nie stanowiąc bezpośredniej treści doświadczenia gwarantowałaby postrzegany przedmiotom bytową niezależność. Rzeczy były dlań tylko ideami (postrzeżeniami), trwałość zaś i jedność zapewniało im i reszcie świata ciągłe postrzeganie wszystkiego przez Boga. Ważną składową filozofii Berkeley'a był spirytualizm. Przyjmował istnienie czynnych duchów-umysłów - nosicieli idei. W późniejszym okresie zmodyfikował swoje poglądy pod wpływem filozofii Platona. Poza filozofią zajmował się m.in. optyką. Ważniejsze pisma: *A New Theory of Vision* (1709), *Traktat o zasadach poznania ludzkiego* (1710, wydanie polskie 1890, nowy przekład 1956), *Trzy dialogi*

Kant Immanuel (1724-1804), filozof niemiecki, od 1770 profesor logiki i metafizyki na uniwersytecie w Królewcu. Istotę jego podglądów stanowi krytycyzm teoriopoznawczy nazywany też transcendentalizmem, wg którego podmiot jest warunkiem przedmiotu, a pojęcia są warunkiem doświadczenia. Pytaniem podstawowym w zakresie teorii poznania, jakie postawił Kant, brzmiało: czy poznanie jest możliwe "a prio-ri"- niezależne od doświadczenia, o charakterze analitycznym. Odpowiadając na powyższe pytanie twierdząco wyodrębnił trzy gatunki sądów a priori: 1) matematyczne 2) czysto przyrodoznawcze 3) metafizyczne (np. świat musi mieć swój pierwszy początek). Drugą kategorią sądów wyodrębnioną przez Kanta w teorii poznania były sądy empiryczne, czyli zależne od doświadczenia, nazwane sądami "a posteriori". Krytycyzm poznawczy Kanta uznawał jedynie poznawalność zjawiskowej strony rzeczywistości, co stanowiło pewną formę agnostycyzmu dotyczącego "rzeczy samych w sobie". Charakterystyczną cechą teorii Kanta był również nacisk na czynniki formalne (formalizm), objawiający się nie tylko w teorii poznania, ale także etyce i estetyce. Kant w *Krytyce czystego rozumu* (1781, wydanie polskie 1904) poddał ostrej krytyce teologiczne dowody Tomasza z Akwinu o istnieniu Boga. Krytyka ta nie doprowadziła do wniosku, że nie ma Boga, wolności i nieśmiertelności w ogóle, lecz że ich nie ma w świecie zjawisk. W *Krytyce praktycznego rozumu* (1788, wydanie polskie 1911) dowiódł, że idee, które w dziedzinie rozumu teoretycznego (nauki) miały charakter regulatywny, w zakresie rozumu praktycznego, czyli woli i działania, stają się postulatami praktycznymi. Uznając, że moralność jest nie do pomyślenia bez wolności i autonomii wyprowadził zasadę taką wolność gwarantującą, opartą na sądach a priori i ujętą w czysto formalne prawo działania, o charakterze nakazu nazwanego imperatywem kategorycznym. Koncepcja filozoficzna Kanta zapoczątkowała okres klasycznej filozofii niemieckiej i wywarła znaczący wpływ na rozwój filozofii europejskiej zwany kantyzmem. W dorobku twórczym Kanta należy jeszcze wymienić: *Prologomena do wszelkiej przyszłej metafizyki...* (1783, wydanie polskie 1901), *Uzasadnienie metafizyki moralności* (1785, wydanie polskie 1906) i *Krytykę władzy sądenia* (1791, wydanie polskie 1964).

Oświecenie, okres w rozwoju kultury i literatury europejskiej od końca XVII w. do schyłku XVIII w. (w Polsce do początków XIX w. - tzw. klasycyzm postanisławowski). Na Zachodzie, szczególnie we Francji, łączył się z kryzysem tradycyjnych norm, instytucji społecznych, pojęć i wartości, burząc upadający system feudalny i przygotowując Wielką Rewolucję Francuską. Filozofowie i pisarze oświecenia opowiadali się za racjonalizmem, poszukiwaniem wiedzy nie skrępowanej przez

autorytety, doktryny i przekonania religijne, dociekaniem prawdy za pomocą rozumu. Dbali o rozwój nauki, szczególnie jej dziedzin przyrodniczych, które miały uwolnić ludzkość od przesądów i ograniczeń, zgodnie z naturą porządku fizyczno-moralnego. W teorii poznania na plan pierwszy wysuwano empiryzm (J. Locke) i sensualizm (D. Hume), odrzucono metafizykę i dogmaty na rzecz libertynizmu oraz deizmu. Myśliciele epoki oświecenia dążyli do zbudowania wizji harmonijnego rozwoju człowieka o stałych cechach osobowości, ale literatura i sztuka tej epoki ukazywały wciąż istniejący konflikt racji rozumu i uczucia, działań i celów, natury i kultury. We Francji 2. połowę XVIII w. nazwano "wiekiem filozofów". Do wielkich myślicieli tego okresu należeli m.in.: Wolter, Ch.L. de Montesquieu, J.J. Rousseau, J. d'Alembert, C.A. Helvetius, D. Diderot, B. de Condillac. Wielką rolę odgrywali tzw. encyklopedyści, którzy opracowali *Wielką Encyklopedię Francuską* (1751-1780), oraz czasopisma obyczajowo-kulturalne, jak angielski *Spectator* czy polski *Monitor*. Reguły klasycyzmu były stopniowo przełamywane przez tendencje preromantyczne. Do ulubionych form literackich epoki oświecenia należały: oda, bajka, satyra, sielanka, epigramat, poemat heroikomiczny, tragedia, esej, felieton literacki, powieść (np. epistolarna, psychologiczna), romans. Do najwybitniejszych pisarzy oświecenia należeli: w Anglii – A. Pope, L. Sterne, J. Dryden, J. Swift, S. Johnson, w Niemczech – J.G. von Herder, J.J. Winckelmann, G.E. Lessing, Ch. Wolff, J.Ch. Gottsched, w Rosji – M.W. Łomonosow, A.N. Radiszczew, we Francji (oprócz wymienionych filozofów) – L.S. Mercier, J.F. Marmontel, J.B. Dubos, P.A.C. de Beaumarchais. Oświecenie w Polsce rozwijało się w okresie zagrożenia bytu narodowego oraz reform mających odwrócić niekorzystny bieg historii – stąd silne tendencje reformatorsko-wychowawcze, tworzenie instytucji wspierających, jak Teatr Narodowy czy Komisja Edukacji Narodowej. Pisarze przyswajali programowo kulturze i literaturze polskiej osiągnięcia klasycyzmu oraz europejskiej myśli filozoficznej i estetycznej XVII-XVIII w., zwalczali przesady i kulturę sarmatyzmu, propagowali postawę światłego obywatela patriotę opowiadającego się za reformami społeczno-ustrojowymi. Tendencje owe wspierał król Stanisław August Poniatowski, ale radykalne nurty pozostawały poza kręgiem dworu, np. Kuźnica Kołłątajowska i polski jakobinizm. Literatura początkowo pozostawała pod wpływem klasycyzmu, dążąc do odnowy i udoskonalenia języka narodowego, wyeliminowania z niego tzw. makaronizmów. Teoretycy twórczości oświeceniowej (F.N. Golański, F. Karpiński, F.K. Dmochowski) domagali się przestrzegania reguł klasycyzmu, ale jednocześnie eksponowali rolę uczucia. Rozwijała się publicystyka, dramat (np.: S. Konarski, F. Bohomolec, F. Zabłocki, J.U. Niemcewicz), gatunki klasycystyczne, m.in. oda (A. Naruszewicz, S. Trembecki), poemat heroikomiczny (J. Krasicki, K. Węgiński, J. Jasiński), satyra (A. Naruszewicz, J. Krasicki), powieść (J. Krasicki, F.S. Jezierski). Narastająca walka polityczna w okresie Sejmu Czteroletniego i insurekcji kościuszkowskiej posługiwała się paszkwilem, pamfletem i zagadką polityczną.

Naturalizm, kierunek w sztuce teatralnej, który narodził się we Francji z końcem XIX w. Programowe założenia zostały opublikowane przez E. Zolę w manifestie *Le naturalisme au théâtre* (1881). Czołowym reprezentantem n. w teatrze francuskim był A. Antoine, który realizował założenia kierunku w swoim Théâtre Libre. Wkrótce idee te rozpowszechniły się w innych krajach, a przedstawicielami ich byli m.in.: K.S. Stanisławski i jego Teatr Artystyczny w Moskwie, Stowarzyszenie Teatralne Freie Bühne w Berlinie kierowane przez O. Brahma, Independent Theatre w Londynie pod kierunkiem J. Greina.

Scjentyzm, nurt filozoficzny ukształtowany w początkach XX w. pod wpływem osiągnięć w poszczególnych naukach szczegółowych. Głównym jego przedstawicielem był filozof angielski K. Pearson. Scjentyści uważali, że nauki przyrodnicze dostarczają wiedzy pewnej, polegającej przede wszystkim na stwierdzaniu faktów i odkrywaniu praw, stanowią więc podstawę do całości ludzkiej wiedzy. Nauka wg scjentyistów powinna stać się narzędziem człowieka w jego walce o byt, a także orężem w walce o wolność myśli. Pogląd ten znalazł wyraz w książce K. Pearsona *Ethics of Freethought* (1888). Scjentyzm zdecydowanie wystąpił przeciwko spekulacjom religijnym, teologicznym i metafizycznym, uznając, że są one całkowicie nieuzasadnione. Moralne wg scjentyistów jest życie w zgodzie z przyrodą, rozwijające możliwości każdego człowieka.

Pozytywizm w filozofii, prąd, którego źródła znajdujemy: 1) u sofistów, w tym przede wszystkim u Protagorasa. Wg niego czynności badawcze powinny być podporządkowane celom praktycznym (co stało się główną cechą wszystkich form pozytywizmu). 2) w filozofii T. Hobbesa i jego racjonalistycznej metodologii opartej na podstawach materialistycznych. Hobbes uznał, że proces poznania jest natury mechanicznej, a całe poznanie tylko wnioskiem ze zjawisk o hipotetycznych przyczynach (co stało się również cechą pozytywizmu). 3) w filozofii D. Hume'a, który na skutek krytyki teorii poznania uważał tylko dwie dziedziny wiedzy za rzetelne: matematykę i wiedzę czysto faktyczną, odrzucając teologię i metafizykę. To ograniczenie wiedzy do formalnej i czysto faktycznej zaczęto później nazywać pozytywizmem.

Rzeczywistym twórcą kierunku stał się A. Comte, otwierający w dziejach filozofii, kultury i nauce o społeczeństwie "epokę pozytywizmu". Głównym jego dziełem upowszechniającym pozytywizm stał się *Cours de philosophie positive* (tom 1-6, 1830-1842). Mianem filozofii pozytywnej określił on taką, która: 1) zajmuje się wyłącznie przedmiotami rzeczywistymi, nie zaś urojonymi. 2) bada rzeczy dostępne umysłowi, a nie tajemnice. 3) rozważa tylko tematy pożyteczne. 4) służy polepszeniu życia, a nie zaspokojeniu ciekawości. 5) ogranicza się do przedmiotów, o których można uzyskać wiedzę pewną. 6) zajmuje się kwestiami ścisłymi. 7) dąży do pozytywnych wyników i osiąga je. 8) nie ogranicza się do negatywnej krytyki. 9) wystrzega się twierdzeń absolutnych i zastępuje je względnymi. Comte wyparł się nie tylko metafizyki, ale także teorii poznania, logiki, metodologii, psychologii. W etyce stosował jedyną, sformułowaną przez J.S. Milla zasadę - utilitaryzmu. Hasłami jej były ludzkość, postęp i ład. We Francji Comte pozostawił dwie szkoły. Na czele jednej stał P. Laffite, na czele drugiej jego przeciwnik E. Littré. W ramach pozytywizmu rozwinęły się następujące prądy i teorie: 1) ewolucjonizm, 2) scjentyzm, 3) empiriokrytycyzm, 4) metafizycyzm krytyczny i indukcyjny, 5) humanizm, 6) sceptycyzm. **H. Vaihinger** stał się twórcą pozytywizmu krytycznego, zwanego też fikcjonizmem, gdyż pojęcie fikcji uczynił fundamentem całej filozofii. Fikcją było zaś dla niego wszystko, co znajduje się w umyśle, co nie odpowiada rzeczywistości, a co mimo to jest życiowo potrzebne, np. pojęcia i teorie, klasyfikacje i definicje, schematy i modele itp. W XX w. M. Schlick, R. Carnap, a przede wszystkim O. Neurath, nawiązując do drugiego pozytywizmu (empiriokrytycyzmu), utworzyli Koło Wiedeńskie i rozwinęli neopozytywizm.

Marksizm, system poglądów filozoficznych, ekonomicznych i polityczno-społecznych, stworzony przez K. Marksa i F. Engelsa w poł. XIX w. Stał się ideologiczną i polityczną podstawą ruchów robotniczych końca XIX i początku XX w. w Europie, w tym także rewolucji socjalistycznej w Rosji

(1917). W byłym Związku Radzieckim, a także w innych państwach socjalistycznych powstałych po II wojnie światowej, był jedyną obowiązującą doktryną ekonomiczną i polityczno-społeczną.

Ekonomia marksistowska

Fundamentem ekonomii marksistowskiej była przeprowadzona przez K. Marksa dogłębna krytyka rynkowej gospodarki kapitalistycznej (gospodarka rynkowa), zawarta w wielu jego pracach, przede wszystkim w *Kapitale*. Wykorzystując przejętą z ekonomii klasycznej teorię wartości opartej na pracy, Marks sformułował teorię wartości dodatkowej, wykazując, że źródłem zysku kapitalistów jest wyzysk (nieopłacony czas pracy) robotników, możliwy dzięki posiadaniu przez nich monopolu własności środków produkcji. Konkurencja między przedsiębiorcami powoduje jednak, że muszą oni płacić robotnikom coraz więcej lub zastępować ich pracę coraz nowocześniejszymi maszynami, co wg Marksa wywołuje spadkową tendencję stopy zysku (ogólny kryzys kapitalizmu), a to wcześniej lub później musi doprowadzić do upadku tego ustroju gospodarczego. Zasady nowego ustroju gospodarczego, powstałego po upadku kapitalizmu, określili już kontynuatorzy Marksa (on sam na ten temat nie zabierał głosu): miał to być komunizm - ustrój oparty na społecznej własności środków produkcji (państwowej lub spółdzielczej), z centralnym planowaniem i zarządzaniem, zastępującymi mechanizm rynkowy w regulacji procesów gospodarczych, dążący do pełnego zaspokojenia potrzeb społecznych na drodze rozdawnictwa dóbr i usług, przy zastosowaniu zasady "każdemu według potrzeb" (całkowita eliminacja wymiany i pieniądza). Etapem przejściowym do komunizmu miała być gospodarka socjalistyczna (socjalizm). W marksistowskim kierunku poglądów ekonomicznych już w XIX w. wyodrębniły się dwa nurty: rewolucyjny, reprezentowany przez R. Luksemburg, W.I. Lenina i innych ekonomistów radzieckich, który później przekształcił się w ekonomię polityczną socjalizmu (ze znaczącym wkładem ekonomistów polskich, m.in. M. Kaleckiego i O. Langego), oraz reformatorski, poddający rewizji, w ostrzejszej (E. Bernstein) lub słabszej (K. Kautsky, R. Hilferding) formie, poglądy Marksa, w tym zwłaszcza teorię wartości i tezę o nieuchronności upadku kapitalizmu.

Hegel Georg Wilhelm Friedrich (1770-1831), filozof niemiecki, twórca idealistycznego systemu obejmującego wszystkie działy filozofii. Określił na nowo jej przedmiot i zadania. Uznał, że powinna się zajmować Absolutem w jego zewnętrznym i koniecznym rozwoju. Miała stać się nauką o rozumie, w której wszystko, co rzeczywiste, ma być rozumne (logiczne), i wszystko, co rozumne - rzeczywiste. W obrębie filozofii Hegla można wydzielić: 1) ontologię, wg której przyroda i duch są dwiema postaciami, w jakie przyobleka się byt. Pierwszą postacią bytu jest pojęcie i ono stanowi punkt wyjścia rozwoju. Jego antytezą jest przyroda. Syntezą pojęcia (idei) i przyrody (materii) jest duch. System filozoficzny Hegla posiada zatem dialektyczny charakter triad. W systemie tym prawo, państwo i moralność są głównie przejawami ducha obiektywnego. Duch zaś absolutny przejawia się w sztuce, religii, filozofii. 2) teorię poznania, czyli metodę dialektyczną. 3) teorię rozwoju, czyli idealizm ewolucyjny. 4) filozofię państwa i dziejów. 5) filozofię sztuki. 6) filozofię religii. 7) historię filozofii w rozumieniu ideowej konieczności rozwoju filozofii. Zakres swojej filozofii G. Hegel zawarł w dziełach: *Phänomenologia des Geistes* (1807). *Wissenschaft der Logik* w 3 t. (1812-1816). *Encyclopedie der philosophischen Wissenschaft im Umrisse* (1817) (*Encyklopedia nauk filozoficznych*, w której zamieścił wykład pełnego systemu swojej filozofii, został on przez niego poszerzony w 1827, a następnie w 1831).

Egzystencjalizm, kierunek filozoficzny, którego początki sięgają lat czterdziestych XIX w. Impuls do jego rozwoju dał S. Kierkegaard. Wg niego zadaniem filozofii miało być dociekanie tego, co w człowieku egzystencjalnie jednostkowe, co będzie jedynie prawdą dla niego i wyłącznie dla jego życia i co stawia go ustawicznie wobec alternatywy "albo - albo". Nawrót do egzystencjalizmu Kierkegaarda dokonał się w Niemczech i we Francji w latach 1920-1930 i jego nowymi teoretykami stali się: M. Heidegger, K. Jaspers, G. Marcel, J.P. Sartre. W XX w. przedmiotem badań egzystencjalizmu stała się indywidualna egzystencja człowieka, jego miejsce i rola w świecie. Wg egzystencjalizmu rzeczywistość ludzka jest rozdarta na sferę świadomości i sferę rzeczy, co nieuchronnie prowadzi do alienacji człowieka: losy jednostki ludzkiej nie podlegają moralnemu, historycznemu czy też obyczajowemu zdeterminowaniu (indeterminizm), jest ona zatem całkowicie wolna i może z tą wolnością uczynić to, co jej się podoba. Tworzy wszelkie wartości i decyduje o sensie własnego istnienia. Może być "bytem nieprawdziwym" lub też "bytem prawdziwym". Wg egzystencjalizmu egzystencja poprzedza esencję. Człowiek zaś ponosi pełną odpowiedzialność za swoje czyny, co stwarza poczucie samotności, zagubienia i zagrożenia w świecie, lęk, zwłaszcza przed śmiercią. Myśli egzystencjalizmu wywarły poważny wpływ na twórczość literacką XX w.

Rasizm, doktryna głosząca, że ludzie dzielą się na rasy nie tylko ze względu na cechy somatyczne (budowa ciała, kolor skóry, kształt czaszki), ale i psychiczne. Rasy są nierównej wartości, "wyższe" i "niższe". Mieszanie ras prowadzi do degeneracji ludzkości, upadku cywilizacji i kultur. Wg tego przekonania konieczna jest troska o czystość rasową i stosowanie segregacji rasowej. Za twórców rasizmu uważa się: dyplomatę francuskiego z XIX w. hrabiego J.A. Gobineau (uznawał wyższość rasową Germanów) i niemieckiego filozofa pochodzenia angielskiego H.S. Chamberlaina, tworzącego na przełomie XIX i XX w. (teoria o wyższości rasy aryjskiej). Rasizm stał się podstawą ideologiczną III Rzeszy i działalności A. Hitlera, usprawiedliwiając politykę eksterminacji niektórych narodów. Rasizm istniał w RPA do 1991 w postaci apartheidu (ściślej segregacji rasowej, zakazu mieszanych małżeństw). Także m.in. w krajach afrykańskich w 2. połowie XX w. pojawiła się rasistowska wrogość. Formą rasizmu jest antysemityzm - wrogość wobec Żydów (także wobec Arabów).

Nacjonalizm (z łacińskiego *natio* - *naród*), ideologia i ruch polityczny, a także postawa społeczno-polityczna, podporządkowujące interesy innych narodów interesom własnego. Według tej ideologii wszelkie działania polityczne podejmowane są w celu podniesienia siły własnego narodu, a także oceniane przez pryzmat jego dobra i interesów. Jako ideologia polityczna nacjonalizm ukształtował się w XIX w. Pojęcie nowoczesnego narodu zdefiniowane zostało po raz pierwszy w czasie rewolucji francuskiej, a przez M. Barrèsa w 1892. Naród rozumiany jest jako wspólnota duchowa i moralna, a w mniejszym stopniu jako wytwór historii. Zgodnie z ideologią nacjonalizmu przynależność jednostki do danego narodu jest nieodzownym warunkiem jej rozwoju. Interesy narodów, jako sprzeczne, są nie do pogodzenia ze sobą. W tym kontekście interes narodowy jest celem wszelkich działań politycznych, a metodą realizacji tego interesu - egoizm narodowy. W kategoriach politycznych oznacza to konieczność budowy przez każdy naród własnego państwa. Dążenie do rozwoju kosztem innych narodów prowadzi do ksenofobii (uprzedzenia narodowe), wrogości i nietolerancji, tzw. etnocentryzmu. Często nieodłącznym składnikiem nacjonalizmu jest elitaryzm kreujący na przywódców bardziej świadomą narodowo elitę. Skrajną postacią nacjonalizmu jest

szowinizm, który uznaje prawo własnego narodu do podbojów i panowania nad innymi narodami. Tak rozumiany, stał się składnikiem nazizmu i faszyzmu.

Psychoanaliza, w szerokim znaczeniu tego słowa koncepcje teoretyczne rozwijające się w filozofii na przestrzeni wieków, mające na celu wyjaśnienie struktury, funkcjonowania i rozwoju osobowości człowieka, także zjawisk społecznych i kulturowych, działaniem nieświadomych (podświadomych) mechanizmów motywacyjnych pozostających we wzajemnym konflikcie. W węższym znaczeniu: specyficzna metoda diagnostyki i terapii zaburzeń psychicznych i emocjonalnych, polegająca na odkrywaniu, interpretacji i rozwiązywaniu nieświadomych konfliktów emocjonalnych pacjenta. Historycznie psychoanaliza wywodzi się z psychiatrii francuskiej J.M. Charcota i P. Janet'a oraz wiedeńskiej J. Breuera z poł. XIX w., głównie z badań nad histerią i hipnozą. Właściwym twórcą psychoanalizy był S. Freud.

Freud Sigmund (1856-1939), psychiatra wiedeński, który uzupełniając studia przed końcem XIX w. w Paryżu uformował doktrynę psychoanalizy. Z licznych jego prac najogólniejszą teorię zawierają: *Vorlesungen zur Einfhrung in die Psychoanalyse* i *Über Psychoanalyse* z 1910. Ważną dla psychoanalizy teorię marzeń sennych zawiera *Die Traumdeutung*, 1910 (*O marzeniach sennych*, 1923), dla psychologii życia codziennego *Zur Psychopatologie des Alltagslebens*, 1915 (*Psychopatologia życia codziennego*). Teorię kultury ze stanowiska psychoanalizy Freud rozwinął w: *Totem und Tabu*, 1913, a metafizyczne koncepcje psychoanalizy przedstawił w *Das Ich und das Es*, 1923. Myślą centralną psychoanalizy Freuda było, że psychiczność nie jest identyczna ze świadomością, że istnieje także życie psychicznie nieświadome. Ma ono w całości podłoże irracjonalne: pierwotnymi bowiem elementami życia psychicznego są popędy, zwłaszcza seksualne, rozum zaś odgrywa tylko rolę służebną. Psychoanaliza Freuda stała się także pewną filozoficzną koncepcją kultury i człowieka, stąd też głęboko przeniknęła do niektórych poglądów filozoficznych i do twórczości literackiej. Zgodnie z teorią psychoanalizy Freuda podstawowymi składnikami struktury osobowości są: -"id" najstarszy ze składników, którego treść stanowi wszystko, co dziedziczone, wrodzone, ustalone konstytucyjnie (genetycznie), przede wszystkim popędy wynikające z budowy ciała, znajdujące swój pierwszy wyraz psychiczny, którego formy nie są nam znane. Ta najstarsza część aparatu psychicznego pozostaje najważniejsza przez całe życie. Od niego zaczęła się praca badawcza psychoanalizy. -"ego", koordynuje postrzeżenia zmysłowe z akcją mięśni. Pełni funkcje samoobronne na zewnątrz, przez rozpoznawanie bodźców, gromadzenie o nich doświadczenia (w pamięci), unikanie zbyt silnych bodźców (poprzez ucieczkę), uczy się zmieniać w celowy sposób świat zewnętrzny na swoją korzyść (aktywność). Kontroluje "id" poprzez uzyskiwanie władzy nad popędami. Stara się uzgodnić relacje pomiędzy "id" i "superego". - "superego", owoc długotrwałego okresu dzieciństwa, dorastania i dojrzewania, w którym człowiek jest poddany kontroli i wpływom wychowawczym rodziców i społeczeństwa (odziedziczona przeszłość i kulturowa teraźniejszość z którymi muszą być uzgadniane działania). Działanie "ego" jest wtedy właściwe, gdy jednocześnie czyni ono zadość wymogom "id", "superego" i realności, gdy potrafi ze sobą pogodzić ich wymogi. Freuda teoria pomyłek - pogląd Freuda, wg którego omyłki życia codziennego, np. przejęzyczenia, zapominanie rzeczy, mylenie imion, są wynikiem nieświadomych pragnień i motywów, a nie działaniem przypadku. Freuda teoria snów - pogląd który wyjaśnia

funkcję i treść marzeń sennych, poddający interpretacji symbolikę zawartą w snach. Zgodnie z tym poglądem marzenia senne pełnią funkcję samoobroną, rekompensującą, ostrzegawczą.

Tożsamość europejska, poczucie "bycia Europejczykiem", odczuwanie związku z Europą. Obecnie tożsamość europejska, jest raczej w trakcie kształtowania się w wyniku rozwoju integracji europejskiej, przenikalności granic, wzmacniania się więzi między narodami. Otwarte też jest pytanie, co stanowi istotę tożsamości europejskiej, jakie wspólne wszystkim Europejczykom elementy ją tworzą. Nie ma jednoznacznej odpowiedzi, czym jest Europa, gdzie przebiegają jej granice. Najczęściej wskazuje się na dziedzictwo kulturowe – grecko-rzymski antyk, judajsko-chrześcijańskie tradycje, uniwersalizm, oraz na obecne wartości związane z demokracją, wolnością, prawami człowieka, multikulturalizmem. Tożsamość europejska to także wspólnota historyczna losów. W przeszłości, od czasów średniowiecza, zagrożenia zewnętrzne mobilizowały do myślenia w kategoriach ogóło-europejskich, świadomość odrębności wzmocniło zetknięcie się z innymi cywilizacjami i uzyskanie nad nimi przewagi. Ten ostatni element kreował też negatywne aspekty tożsamości europejskiej – podbój i niszczenie innych rodziło u Europejczyków poczucie wyższości i bycia w centrum świata. Współczesnym spoiwem staje się perspektywa stawienia czoła wspólnym dla całego kontynentu wyzwaniom następnego stulecia.

Feminizm (z łacińskiego *femina* – kobieta), ruch społeczno-polityczny, którego celem jest walka o pełne równouprawnienie kobiet. Początki feminizmu sięgają rewolucji francuskiej (1789). W 1791 O. de Gouges opublikowała *Deklarację praw kobiety i obywatelki*, zwracającą uwagę na potrzebę rozwiązania problemu społecznej i prawnej nierówności płci. W praktyce jej postulaty nie zostały wtedy spełnione. Ruch ten przybrał na sile w USA i w Anglii pod koniec XIX w. w związku z narastaniem żądań upowszechnienia praw wyborczych. W 1903 E. Pankhurst założyła w Anglii pierwszy kobiecy związek Społeczno-Polityczna Unia Kobiet (Women's Social and Political Union), który m.in. domagał się równouprawnienia kobiet w dziedzinie edukacji i w zakresie praw wyborczych. Z czasem feministki doprowadziły do tego, że większość państw w Europie Zachodniej przyznała kobietom prawa wyborcze. Najpóźniej zrównano prawa wyborcze kobiet i mężczyzn w Szwajcarii (1971) i w Portugalii (1974). Współcześnie ruch ten przybrał na sile w latach 60., zwłaszcza w USA, gdzie zaczęto go nazywać Women's Liberation (Ruch Wyzwolenia Kobiet). Feministki domagają się faktycznego zrównania praw wyborczych, możliwości równego dysponowania małżeńskim majątkiem, legalizacji aborcji, zrównania płacy za tę samą pracę, a także zagwarantowania możliwości uczestniczenia w życiu publicznym. W obrębie polityki zauważalne są już pewne istotne zmiany. W latach 90. wzrosła np. reprezentacja kobiet w parlamentach państw skandynawskich, np. w Finlandii (38,5%) czy Szwecji (38,1%). Niektóre partie polityczne, zwłaszcza socjaldemokratyczne, wprowadziły zasadę tzw. "aktywnej interwencji", polegającej m.in. na tym, że kobiety mają zagwarantowaną określoną liczbę miejsc w kierowniczych gremiach partii. W krajach, w których przy władzy pozostają ugrupowania konserwatywne (np. Francja, Grecja, Portugalia, Irlandia), udział kobiet w działalności politycznej jest znacznie mniejszy. Podobnie jest w Polsce, gdzie w kolejnych kadencjach w parlamencie po 1989 zasiadało 7-13% kobiet. Problemy podnoszone przez ruchy kobiece znalazły swoje uregulowania w aktach prawa międzynarodowego. Jednym z nich jest konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet przyjęta w 1979 przez ONZ (ratyfikowana przez Polskę w 1980). Dokument ten m.in. zobowiązuje rządy do

tworzenia ustawodawstwa oraz podejmowania działań mających na celu likwidację dyskryminacji kobiet w życiu politycznym poprzez zapewnienie im, na równych z mężczyznami warunkach, czynnego i biernego prawa wyborczego. W podobnym duchu są formułowane akty prawne opracowane w ramach Rady Europy. W Polsce na rzecz kobiet działa kilka organizacji m.in. Polskie Stowarzyszenie Feministyczne, Ruch na rzecz Obrony Kobiet, Pro Femina, Demokratyczna Unia Kobiet. Przedstawione przez te organizacje postulaty znalazły odbicie w Konstytucji RP, która gwarantuje kobietom, tak samo jak mężczyznom, równe prawa w życiu rodzinnym, politycznym, społecznym i gospodarczym. W szczególności zaś mają one równe prawo do kształcenia, zatrudnienia i awansów, do jednakowego wynagrodzenia za pracę o tej samej wartości, do zabezpieczenia społecznego oraz do zajmowania stanowisk, pełnienia funkcji, a także uzyskiwania godności publicznych i odznaczeń.

Postmodernizm, kierunek w filozofii współczesnej i ruch kulturalny będący reakcją na kulturę nowoczesną. Nazwę postmodernizmu odnosi się także do zjawisk, które wystąpiły w rozwoju kultury i myśli filozoficznej po modernizmie europejskim przełomu XIX i XX w. i które są nawiązaniem do niego oraz kontynuacją ujawniającą nowy kryzys u schyłku XX w. Ostrze postmodernizmu jest skierowane przeciwko technizacji, unifikacji, racjonalizacji, totalizacji cywilizacyjnej ostatnich dwu stuleci, wielkomiejskości, użytkowo-konsumpcyjnemu stylowi życia. W filozofii postmodernizm sięga do tradycji F. Nietzschego, H. Bergsona, niekiedy nawet do A. Schopenhauera. Skutkiem postmodernizmu w filozofii i nauce jest odrzucenie uniwersalnie pojmowanej prawdy i uniwersalnych metod poznawczych, schematów w myśleniu i działaniu, upadek autorytetów. Jeśli modernizm wyrażał w niektórych swoich aspektach optymizm z powodu wzrostu technologicznego, porządku w obrębie jednolitej całości (przykładem może być jednocząca się Europa, zmierzanie do ujednolicania kultury, stylu bycia, wyrażania się itp.), to postmodernizm kwestionuje tak pojmowaną jedność, prawo i ład, sens, reguły i zasady powszechne. Rozwój postmodernizmu jest związany głównie z ekspansjonistyczną cywilizacją techniczną lat 60. i przeciwstawiającą się jej cyganerią artystyczną. W filozofii postmodernizm reprezentują: 1) G. Deleuze i jego monadologia, wg której istotą bytu nie jest tożsamość, ale zróżnicowanie. 2) J. Derrida, który głosi zasadę powszechnej dekonstrukcji i tworzy "gramatologię", oznaczającą rozluźnienie granicy zamykającej pole klasycznej naukowości. Proponowana przez niego dekonstrukcja oznacza brak wiary w możliwości poznawcze człowieka, w jego zdolność dotarcia do prawdy. 3) J.F. Lyotard, krytyk metanarracji, czyli określania sztuki przez teorie, definicje, reguły, plany, zwolennik autentycznie wolnego tworzenia. 4) R. Rorty, wg którego zadaniem nauki nie jest gromadzenie wyników i opracowywanie jednego systemu wiedzy, ale rozwiązywanie problemów przy zastosowaniu różnych środków i paradygmatów. Rorty proponuje pluralizm metodologiczny, oznaczający odrzucenie uniwersalnych kryteriów, praw i prawideł myślenia.

Globalizacja gospodarki, tworzenie gospodarki światowej, w której istnieje swobodna możliwość przepływu dóbr, usług oraz czynników wytwórczych. Gospodarcza zależność między krajami widoczna była już w czasie krachu giełdowego w 1929 na Wall Street, kiedy nastąpiło powszechne załamanie. Obecnie struktura ekonomiczna świata jest jeszcze bardziej skomplikowana, a wielość i siła więzi stanowi o konieczności wspólnego rozwiązywania problemów. Od lat 90., w związku z likwidacją odrębnego systemu państw socjalistycznego i reformami gospodarczymi w Chinach

można mówić o upowszechnianiu się wspólnego modelu gospodarczego, co przyspiesza proces globalizacji. Jego podstawowymi czynnikami są: światowy system walutowy, rozwój struktur integracji gospodarczej, rozrost transnarodowych korporacji, międzynarodowych firm, tworzenie i umacnianie organizacji współtworzących łąd gospodarczy w skali światowej. Globalizacja gospodarki może z jednej strony dawać szanse związane z większą otwartością gospodarek, wyrównywaniem różnic rozwojowych, poczuciem wspólnoty interesów, z drugiej zaś czyni narodowe gospodarki wrażliwymi na każde załamanie na rynkach światowych, jak krach finansowy, recesja, kryzysy strukturalne, wzrost bezrobocia itp. Hasło opracowano na podstawie "Słownika Encyklopedycznego Edukacja Obywatelska" Wydawnictwa Europa. Autorzy: Roman Smolski, Marek Smolski, Elżbieta Helena Stadtmüller. ISBN 83-85336-31-1. Rok wydania 1999.

Cywilizacyjne wizje, pojawiające się w literaturze naukowej koncepcje i prognozy dalszego rozwoju świata. Próby nasiliły się w 2. połowie XX w. Było to związane ze skomplikowaną sytuacją międzynarodową, a także z uświadomieniem sobie globalnych problemów i pojawieniem się nowej techniki umożliwiającej szybką komunikację i informację. Tradycyjny układ prowadzenia polityki w postaci najczęściej dwustronnych kontaktów został zastąpiony wielostronnymi konferencjami i strukturami organizacyjnymi, o charakterze subregionalnym, regionalnym i powszechnym. Wizje rozwoju ludzkiej cywilizacji mogą mieć charakter katastroficzny lub optymistyczny, najczęściej ich autorzy starają się pokazać wariantowość sytuacji, w zależności od wystąpienia konkretnych czynników i warunków. Najbardziej znane prognozy tworzone są od lat 70. m.in. przez A. Tofflera, F. Fukuyamę czy S. Huntingtona.

Seksizm, opozycyjne traktowanie obu płci wyzwalające tendencje do walki i rywalizacji z osobami płci przeciwnej; dyskryminowanie ludzi ze względu na płeć.